

Акаш Крішан (Київ), студент-магістрант 2-го року навчання кафедри історії факультету гуманітарних наук Національного університету «Киево-Могилянська Академія», бакалавр історії

Самоврядування в українських містах у другій половині XVII ст.: правові норми та їх сприйняття у королівському Ковелі і козацькій Лохвиці

Одним із наріжних каменів у дослідженні історії розвитку українського міста у добу Середньовіччя та ранньомодерний час є вивчення процесу функціонування у ньому самоврядних структур, які формували суспільство нового типу. І якщо спосіб функціонування Магдебурзької системи у містах Центральної Європи вже непогано вивчений, то таке важливе питання, як його адаптація в українських урбанізаційних осередках Речі Посполитої, ще потребує додаткового дослідження. В цьому плані приклади волинського Ковеля та наддніпрянської Лохвиці, міські книги яких досить добре збереглися до наших днів, є унікальними. Особлива вартість цих джерел полягає у тому, що книги збереглися за другу половину XVII ст., тобто період, який для новітньої української історіографії є малодослідженим. Окремо слід відзначити, що обрання для дослідження вищезазначених урбаністичних осередків напряму пов'язане із особливістю правового статусу кожного з них у 1648 – 1700 роках. Адже якщо Ковель протягом другої половини XVII ст. був центром королівського старства, то лівобережна Лохвиця, на відміну від волинського міста, входила до складу зовсім інакшої адміністративної системи, що і визначала її правовий статус як сотенного містечка Гетьманщини, де вся судова влада належала міському уряду і місцевій козацькій старшині.

Козацька революція під проводом Богдана Хмельницького стала наймасштабнішим військово-політичним, а відтак і соціально-економічним, катаклізмом для Речі Посполитої. Протягом буремних подій середини XVII ст. на території Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств було утворено Українську козацьку державу. Друга половина XVII ст. стала для більшості українських міст періодом своєрідного «відродження», поступового виходу з жорсткої кризи, в якій вони опинилися внаслідок змагань козацьких підрозділів, коронних військ і татарських чамбулів. Цей процес повоєнної відбудови тривав десятиліттями і для більшості урбаністичних центрів завершився успішно.

Однією із основних умов налагодження безперешкодного функціонування міст Корони Польської, Великого князівства Литовського та Гетьманщини протягом другої половини XVII ст. була чітко структурована судова система. Від неї залежало урегулювання взаємовідносин між представниками різних соціальних прошарків міського населення, вона впливала і на розвиток виробничих і торгівельних процесів.

Найбільш розповсюдженою правовою системою міського самоврядування на території Речі Посполитої задовго до початку Хмельниччини було Магдебурзьке

право. Поширене в державах Центральної і Східної Європи, воно всюди накладалося на місцеві правові традиції; саме в такому «змішаному» вигляді бачимо його і на руських теренах у другій половині XVII ст.

Уся влада у місті з магдебурзьким статусом належала **магістрату** – органу міського самоврядування, що складався з двох колегій – **ради і лави**. До складу першої входили «радці» (або «райці», *нім. Ratman*) під керівництвом бурмістра, а до другої – лавники (або «присяглі», *нім. Schefen*), очолювані війтом [21, 182-183]. Цікаво, що до кінця XVII ст. в деяких українських містах існували допоміжні судові структури у складі міської лави – колегії т. зв. «шафарів» [16, 29]. Незважаючи на те, що згідно із Магдебурзькими статутами кількість членів магістрату мала становити 12 осіб (за кількістю Божих апостолів) [15, 116], в українських містах цього правила могли і не дотримуватися. Так, у Львові до складу однієї лише лави входило від семи до дванадцяти осіб на чолі із війтом [17, 169-170]. Прикметним у системі війтівсько-лавничого судового органу є уряд **лентвійта** («лантвійта»), що був заступником війта, коли останній з тих чи інших причин не міг бути присутнім у ратуші (приміщення, в якому розташовувався магістрат) під час ведення судових розслідувань. Найчастіше функції лентвійтів виконували старші лавники, тобто найбільш шановані громадою члени міського уряду [15, 113].

Розпочнемо з волинського міста Ковеля, яке протягом другої половини XVII ст., попри значні економічні збитки та демографічні втрати, завдані Хмельниччиною, продовжувало функціонувати як повноцінний урбаністичний осередок Володимирського повіту Волинського воєводства Речі Посполитої.

У другій половині XVII ст. у Ковелі функціонували вже повноправні органи міського самоврядування – **рада та лава**, які відповідно очолювали квартальний бурмістр та лентвійт [1–12]. Останній здійснював загальне керівництво обома урядовими структурами магістрату і був присутнім практично на усіх засіданнях, що проводились. Ця ситуація не була винятковою для міст Речі Посполитої другої половини XVII ст. Наприклад, в малопольському королівському місті Ужендові лавничу судову колегію теж очолював лентвійт за відсутності у місті уряду війта [22, 94]. Відповідно до королівського привілею, ковельські міщани мали право переобирати членів магістрату щорічно у найближчий після Нового року понеділок [1–12; 19, 179]. 3-поміж радців обирався **бурмістр**, який керував радою місяць, після чого передавав свої повноваження старшому з колег. Щодо кількісного складу ковельської ради, то на підставі проаналізованих джерел можемо стверджувати, що вона була такою ж, як і в багатьох інших містах Речі Посполитої (наприклад, Любліні, Грубешові, Ужендові), і нараховувала 4 особи [22, 79]. У Ковелі в 1660 – 1690-х роках спостерігалася цікава тенденція ведення записів до актових книг, відповідно до якої міський писар неодноразово називав усіх райців «бурмістрами», незважаючи на те, що цей уряд міг посідати лише один із них [3, арк. 324 зв.-325]. Такі «помилки» в актах трапляються досить часто, і це наводить на

думку, що для членів ковельського магістрату не існувало різниці, скільки «бурмістрів» є у раді. Щодо кількісного складу ковельської лавничої колегії, то вона також нараховувала до чотирьох осіб, однак у судових засіданнях нерідко брали участь один-два лавники [5, арк. 110 зв., 178 зв.; 6, арк. 53, 158; 7, арк. 12, 152 зв.; 8, арк. 14, 21, 33зв.], що може свідчити про «достатність» такої кількості помічників лентвіята у місті в останній чверті XVII ст. Протягом другої половини XVII ст., як і до цього, міську канцелярію очолював **писар** – особа, що добре розбиралася у праві, опікувалась міським діловодством, а іноді й освітніми закладами у місті. Тут варто відзначити, що писар, як і кварталний бурмістр, володів певними особистими привілеями, яких, наприклад, не мали райці та лавники: ще у 1556 р. королева Бона звільнила ковельських бурмістра та писаря від сплати чиншу [13, 57].

Достеменно відомо, що у магістраті Ковеля впродовж 1660 – 1700 років була також представлена і колегія **шафарів**, яка юридично підпорядковувалася лаві і могла мати у своєму складі лише 1–2 осіб. Цікаво, що за увесь досліджуваний нами період шафарями могли бути як новоприсяглі лавники [11, арк. 13 зв., 17 зв., 227 зв.; 12, арк. 165-165 зв.], так і раніше не пов'язані із міськими органами самоврядування особи. Шафарі разом із бурмістрами, відповідно до чинного законодавства, мали щороку звітувати перед лентвійтом і усією громадою [1, арк. 2–2 зв.].

Цілковито відмінною виявилася ситуація з розвитком міського судочинства на «козацькому» березі Дніпра – у сотенному центрі Миргородського (з 1649 до 1658 рр.), а потім (з 1658 і до кінця XVII ст.) Лубенського полків Війська Запорозького – Лохвиці [14, 5]. В роки Української революції це містечко, якому за «старих часів» не було надано Магдебурзького привілею, являло собою класичний зразок ратушного урбаністичного осередку. Таким же його статус і залишався упродовж наступних п'ятдесяти років існування вже в умовах нової політичної дійсності. У досліджуваний нами період у містечку, як і в багатьох подібних до нього за правовим статусом інших урбаністичних осередках Гетьманщини, діяли міський уряд на чолі з вйтом та колегія райців (міський писар постійно в актових записах титулує останніх «бурмістрами» [14, 18–191]). Попри поширену нині тезу про те, що в сотенних містечках Лівобережної України у другій половині XVII ст. існувала і лавнича судова колегія [18, 323], на прикладі складу лохвицьких органів самоврядування можемо спростувати цю версію науковців, принаймні для цього урбаністичного центру козацького гетьманату.

У лохвицькому міському уряді не було лави, всі її функції, а саме: розгляд цивільних і кримінальних справ, виконували бурмістри, які до того ж мали дбати про обороноздатність містечкових укріплень, збирання торгових мит, «підтримання зв'язків з гетьманською адміністрацією та царськими (московськими) воєводами» [18, 323]. Постійно мав бути присутнім під час судових засідань у лохвицькій ратуші і міський писар, часто згадуваний в актових записах другої половини XVII ст. [14]. На жаль,

невідомо, чи до складу міського уряду входив підписар, як це практикувалося у тогочасних містах Волинського воєводства.

Особливістю управлінської вертикалі в Лохвиці було те, що її вїйт не міг залишатися на уряді пожиттєво. В актових записах постійно спостерігаємо кадрові зміни на вершині міського владного «олімпу». Як стверджує у своєму дослідженні Н. Павлова, претендувати на вїйтіство міг лише велими заможний і (в теорії) освічений міщанин, не лихвар чи перелюбник. Вимоги до кандидата загалом дуже нагадували приписи, зафіксовані свого часу Б. Гроїцьким [18, 323], а, отже, суттєвої різниці між тим, як обирали вїйта на обох берегах Дніпра, практично не існувало. Судові засідання в лохвицькій ратуші майже постійно відвідували представники козацької старшини (сотник, хорунжий, городовий отаман). Іноді разом з вїйтом та бурмістрами (яких, зазвичай, було двоє) в суді головували і лохвицький сотник, і городовий отаман [14, 18, 20, 23]. Частіше однак ці особи перебували на ратуші в різні дні [14, 20, 27, 28, 29, 41], а в суді головував городовий отаман разом із вїйтом. Хоча траплялися і прецеденти, коли у ратуші головував лише вїйт за відсутності будь-яких представників козаків [14, 61, 98]. Протягом другої половини XVII ст. лохвицький міський уряд під час прийняття судових рішень користувався юридичним «посібником» Б. Гроїцького і Третім Литовським Статутом [14, 99, 100, 101, 108, 141, 149, 155, 165, 166, 179, 188], зрідка послуговуючись і Саксонським Зерцалом [14, 145].

Наприкінці 1640-х років органи самоврядування у Ковелі зазнали докорінних змін. З цього часу (1649) [20, 373] і надалі очільником міської громади замість вїйта стає лентвїйт. Оскільки відтепер вищих урядників магістрату обирали самі міщани, а замкова адміністрація лише затверджувала кандидатури, новобрані лентвїйти другої половини XVII ст. вже не являлися володільцями сіл на території Ковельського маєтку. З восьми відомих на сьогодні ковельських лентвїйтів шестеро були «русинами», і лише двоє належали до т. зв. «католицької громади» [1, арк. 30 зв.–32; 2, арк. 2; 3, арк. 311; 5, арк. 103 зв.; 6, арк. 25; 8, арк. 178; 9, арк. 6; 10, арк. 160; 11, арк. 157 зв. – 158; 10, арк. 265.].

Порівнюючи записи в актових книгах міста довоєнних років із наступними згадками про діяльність міського уряду у 60–90-х роках XVII ст., бачимо, що події Хмельниччини практично зовсім не змінили кількісних показників «національної приналежності» міських урядників: на кінець квітня 1646 р. у Ковелі діяла рада (4 особи) і лава (2 особи), очолювані лентвїйтом. Цікаво, що на той час із семи членів магістрату переважна більшість – 5 осіб (в тому числі лентвїйт і бурмістр) були представниками «русинської громади» [1, арк. 30 зв.-32]. У перше повоєнне десятиліття, а саме 1661 р. з п'яти міських урядників четверо (серед них і лентвїйт з бурмістром) були «русинами» [2, арк. 2]. Важливо зазначити, що протягом другої половини XVII ст. писарями ковельського магістрату були виключно представники «католицької» громади міста [2, арк. 2; 5, арк. 5 зв.; 9, арк. 117 зв.; 8, арк. 2; 11, арк. 42 зв.; 12, арк. 4 зв., 147.]. Останні ж посадили і уряд підписаря [2, арк. 119].

Цілком протилежною була ситуація з «національним» складом шафарської колегії Ковеля, де з відомих на сьогодні 18-ти її членів, котрі перебували на міському уряді у 1660 – 1690-х роках, лише двоє належали до «католиків», інші ж 16 були представниками «русинської» громади [8, арк. 133; 9, арк. 120, 126 зв., 179 зв., 253 зв.; 11, арк. 17 зв., 51 зв., 227 зв.; 12, арк. 82, 165-165 зв., 255 зв. арк.].

На відміну від волинського Ковеля, в якому протягом другої половини XVII ст. існувало кілька «національних» громад, на козацькому Лівобережжі, зокрема, у Лохвиці, відповідно до актових записів 1648 – 1700 років, проживали лише «русини» (можливо, у цьому випадку до українців та білорусів слід зарахувати і вірогідних представників інших етносів православного віросповідання). Свідчень про проживання у Лохвиці «католиків» та євреїв не виявлено [14, 18–191, 195–211]. У зв'язку з цим складається враження, що після перших років Хмельниччини ті жителі довоєнної Лохвиці, які не поділяли погляди повсталих, змушені були залишити домівку і вирушити на захід, під охорону коронних військ.

Аналізуючи актові записи лохвицьких ратушних книг, ми дійшли висновку, що як усі міські урядники (війти, бурмістри, писарі), так і козацькі адміністратори (сотенна старшина і городові отамани), належали до однієї етнічної спільноти. За нашими підрахунками, усі 8 писарів, 13 війтів, 29 бурмістрів та 22 городових отаманів Лохвиці у другій половині XVII ст. були «русинами» [14, 195–216].

Підсумовуючи наше дослідження, відзначимо, що і у волинському Ковелі, і у наддніпрянській Лохвиці протягом другої половини XVII ст. діяли повноцінні виборні органи влади (магістратський і ратушний уряди), хоча за своїм правовим статусом ці урбаністичні осередки і різнилися. Події Хмельниччини призвели до утворення нових соціально-економічних і політичних умов існування міщанських громад вищевказаних міст, проте всередині цих спільнот не призвели до появи якісно нових форм самоврядування. А відтак, і на королівській Волині, і на козацькій Полтавщині, судові практики мало чим відрізнялися і надалі, після 1648 – 1657 років – років, котрі змінили багато чого.

Джерела та література

1. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 1 [Ковельська міська книга за 1646 рр.]. – 51 арк.
2. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 2 [Ковельська міська книга за 1661–1665 рр.]. – 292 арк.
3. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 3 [Ковельська міська книга за 1665–1670 рр.]. – 381 арк.
4. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 4 [Ковельська міська книга за 1670–1673 рр.]. – 310 арк.
5. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 5 [Ковельська міська книга за 1673–1676 рр.]. – 189 арк.
6. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 6 [Ковельська міська книга за 1676–1678 рр.]. – 190 арк.
7. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 6 а [Ковельська міська книга за 1676–1680 рр.]. – 196 арк.

8. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 7 [Ковельська міська книга за 1680–1686 рр.]. – 279 арк.
9. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 8 [Ковельська міська книга за 1686–1690 рр.]. – 283 арк.
10. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 9 [Ковельська міська книга за 1690–1694 рр.]. – 283 арк.
11. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 10 [Ковельська міська книга за 1694–1697 рр.]. – 227 арк.
12. ЦДІАК України. – Ф. 35, оп. 1, спр. 11 [Ковельська міська книга 1697–1700 рр.]. – 273 арк.
13. Архив ЮЗР. – К., 1869. – Ч. 5, т. 1. – 675 с.
14. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. : збірник актових документів / підготували О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило. – К., 1986. – 218 с.
15. Білоус Н. О. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – 358 с.
16. Владимирский-Буданов М.Ф. Німецьке право в Польщі та Литві. Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Львів, 1903. – Ч. 1. – 176 с.
17. Гошко Т. Нариси з історії Магдебурзького права в Україні XIV - початок XVII ст. – Львів, 2002. – 252 с.
18. Історія українського козацтва. Нариси: у 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – 800 с.
19. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годов XVI в. – К., 1989. – 230 с.
20. Ярошинський О.Б. Волинь у роки української національної революції середини XVII ст. – К., 2005. – 458 с.
21. Góralski Zbigniew. Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. – Warszawa, 2000. – 191 s.
22. Surdacki Marian. Urzędów w XVII i XVIII wieku. Miasto. Społeczeństwo. Życie codzienne. – Lublin, 2007. – 656 s.

Іван Ярмошик (Житомир), завідувач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка, доктор історичних наук, доцент

Постать Прецлава Лянцкоронського в польській та українській історіографії

У польській історіографії ми знайдемо чимало важливих розвідок з історії українського козацтва XVI – XVII ст. Це обумовлено тісним переплетенням історичних подій українських земель та Речі Посполитої. Власне навіть не стільки переплетенням, скільки спільністю цього періоду історії, зважаючи на той факт, що українські землі у першій половині XVI ст. входили до складу Великого Князівства Литовського, а після Люблінської унії 1569 р до складу Речі Посполитої як спільної держави цих двох народів. Це обумовило тісну взаємопов'язаність багатьох проблем минулого українського та польського народу. І не завжди ці стосунки були ворожими та конфронтаційними. Однією з таких проблем, котра хвилювала та була болючою як для